

Mezey Barna¹

„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke”²

Az első magyar büntető törvénykönyv

A kodifikáció háttere

A kiegyezés kényszerű mesterművében a kodifikáció iránti *politikai igény* abból a magától értetődő politikai szükségből eredt, amely a győzedelmes liberalizmus eredményeinek rögzítését várta el a kormányzattól. Kettős feladat állt a kormányrúdhhoz jutott politikai erő előtt. Egyfelől, hogy a dinasztiaával lefolytatott küzdelmes tárgyalások során kialakult közjogi kompromisszumot megfelelő módon oltalmazza a dinasztiaával szemben, másfelől, hogy a reformkor óta alakított-fejlesztett szabadelvű jogintézményeket, a győzelemre juttatott modernizációs fejleményeket garanciális keretekbe illessze. Az 1867. évi közjogi megállapodás után a feladatok legfontosabbika a jogrendszer nemzeti modernizációja volt. A forradalmi helyett az alkotmányos fejlődést választó magyar politikai elit a munka nagy részét a jogászokra hárította. Megkezdődött a princípiumok, a hatalmi ágak szétválasztásának, a parlamentarizmusnak, a jogállamiságnak a törvénybe foglalása. A kiegyezést követően módosult a jogászság hagyományosan tradicionalista nézőpontja. Dominálónvá vált a jogot szigorúan dogmatikus szempontok alapján tárgyaló irányzat. A törvényesség, a törvény előtti egyenlőség és a szabadságeszmény koncepciójának rangra emelése különösen a büntetőjogban fokozottan indokolta a garanciális írásba foglalást.

Mindeközben a szakmai közvélemény, a büntető tudományosság az 1843-ban már majdnem sikerre jutott büntetőkodifikáció befejezését várta el az igazságügyi tárcától. Az 1867-ben már több mint másfél évszázados vergődés a büntető törvénykönyv megalkotása körül jogos követelésként tartotta napirenden a büntetőkódex ügyét. Ez a *jogalkotási igény*, a nyugati mintájú kodifikáció lebonyolítása, a reformkorban felgyorsult folyamat befejezése jogos elvárása lett a törvényhozásnak a lezárt alkotmányos küzdelmeket követő években.

¹ Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport. ORCID ID: 0000-0002-2234-9452.

² „A mi alapelvünk ugyanaz, melyet az 1840:V.t-cz. elfogadott, s mely nagy tudásunk szerint az 1843-iki javaslat alapelve volt. Nem az *absolut*, sem a *relativ teoria*; nem az erkölcsi igazság elve magában és így nem is egyedül a bűnhődés; de nem is magában a haszbosság, vagyis sem a visszaretentés, sem a megelőzés, *sem pedig önállónlag a javítás*, sem egyike ama külön-külön czéloknak melyek a relativ elméletek kizárólagos czéljai gyanánt ismeretesek. *A mi felfogásunk is az igazság és a hasznosság egyesített elveiből képzett alapelvből gyökerezik.*” Miniszteri indoklás I. 9. In Csemegi Károly művei 1904, II. 3.

A magyar jogalkotásban teret nyert a jogtudomány eredményeit felhasználó felfogás, amely a klasszikus polgári jogelvekre támaszkodó jogtechnikai és gyakorlati eredmények feldolgozására támaszkodott. A mintának tekintett európai jogtudomány fejlődésében lezárult az első nagy korszak, a klasszikus tanok kora. A tapasztalatok kiérlelt képleteket biztosítottak, nem kellett kísérletezni, nem kellett kutatni az optimális megoldást: a legjobb eredményeket és kipróbált intézményeket lehetett szintetizálni és adaptálni. Ez az európai műveltségű jogász pozícióját erősítette a jogalkotásban. A *szakmai igény* a tudományosan kiművelt, a praxisban is jártas, elméleti és rendszerezőkészségekkel rendelkező, elkötelezett kodifikátor modelljének megjelenése irányába mutatott.

A büntetőkodifikáció ígérete a levegőben volt. A tudomány felkészült, kitűnő gyakorlati szakemberek álltak készen a törvényalkotásra, a kodifikációs polémiák egy jelentős része 1841–44-ben, illetve 1861-ben lezajlott, csak a politikai döntés hiányzott.

1867. április 29-én az igazságügyi reformok megalapozására életre hívott törvény-előkészítő bizottság büntetőjogi albizottsága³ ismét az 1843. évi javaslat átdolgozását indítványozta.⁴ A szaktanácskozmány átdolgozott plánját azonban a miniszter vitára alkalmatlannak találta, s így 1867. október 20-án Csatskó Imre királyi táblai bírót bízta meg a reformkori tervezet megújításával. 1869. november 8-án Csatskó letette az 1843. évi javaslat átvizsgálásával és aktualizálásával kapcsolatos tervezetét a miniszter asztalára.⁵ Máiig nem tisztázott okok miatt a Csatskó-féle tervezet fiókba került.⁶ A tárcsa hivatalos közlése arról szólt, hogy a legislatív osztály elutasító állásfoglalása volt ennek az oka.⁷ Más álláspontok szerint a döntés mögött Csemegi személyes közbenjárása sejthető.⁸

A kodifikátor

A Csatskó-javaslat vitára bocsátása helyett Csemegi Károly osztálytanácsos kapott újabb megbízást a kódex elkészítésére. Az ekkor 42 éves jogász még 1848-ban, Torontál vármegye országgyűlési követeként került Deák Ferenc látóterébe. A szabadságharcban őrnagyként szolgáló, s ezért Aradon és Temesváron rövid rabságot szenvedett fiatal jogász szabadulása után ügyvédként dolgozott Aradon, majd átmenetileg Kőrösbökény (Butyin) községben. Aradi éveit alatt tették ismertté nevét perbeszédei, ekkor írta első jogtudományi tanulmányait, publikált országos jogi szakfolyóiratokban, hozta létre az országban egyedülálló állományú, legendás magánkönyvtárát. Szakmai röpiratokat szerkesztett, majd erőteljessé vált publicisztikai tevékenysége. A Magyarországon, a Pesti Naplóban és a Törvényszéki Csarnokban tett közzé cikkeket, tanulmányokat. Majdani kodifikációs karrierjét ezek az írások alapozták meg.

Nem kis részben felkészültségének is köszönhette a felkérést. Csemegi Károly legendás nyelvtalantum volt. Az otthonról hozott német és francia nyelvismeret mellé gimnáziumi

³ PAULER 1878, 240.

⁴ FINKEY 1909, 81.

⁵ BATÓ 2018, 68.

⁶ BATÓ 2018, 68.

⁷ *A magyar kir. Igazságügyministerium működése 1867-1872. évig s a magyarországi igazságügy állása 1872-ben* (1874), 30.

⁸ NAGY 2013, 65.

tanulmányai idején kiváló latin- és olasznyelv-tudásra tett szert. 1849. évi fogsága alatt angolul tanult meg.⁹ A kodifikációhoz elengedhetetlen nyelvi választékosság egyik legkedvesebb időtöltéséből, a nyelvművelésből eredt. Műfordításokat készített, verseket írt. Rendkívüli gondot fordított a szép és pontos fogalmazásra, szóban és írásban egyaránt. Szellemes beszélgetőtárs, kemény vitapartner, briliáns logikával érvelő jogász volt.¹⁰ Kortársai méltatták mind kiváló íráskészségét, mind lebilincselő stílusát. Kompilációs adottsága rendkívüli lehetőséget biztosított ahhoz az „egészséges eclecticismushoz”, amely biztosította az európai tudomány és törvényhozás eredményeinek egyesítését. „Technikája korszakot jelent a magyar törvényhozás terén.”¹¹ Jogi ismereteit részben pesti jogi tanulmányainak, részben a vármegyei és ügyvédi praxisnak, részben pedig hihetetlen olvasottságának köszönhetette. 1843 és 1846 között járt a jogi karra, amelynek idejére esett Deák legendás büntetőjogi kódextervezeteinek szakmai és országgyűlési polémiaja, amely mély hatást gyakorolt Csemegi Károlyra. Eötvös Károly, aki Balatonfüreden ismerte meg Csemegit, így emlékezett meg róla: „mikor hallottam fejtegetéseit a legnehezebb tudományból, a büntető jogból; mikor láttam könyvtárát, a legnagyobb német, angol, francia, olasz tudósok híres műveit előtte s mikor megmutatott jegyzeteiből néhány fejezetet, különösen azt, a mely a felségsértésről szólt: akkor láttam csak, hogy a mívelt világ egyik legnagyobb törvényalkotója az az apró vörös ember s nem a bakony-magyar-szentkirályi segédjegyző”.¹²

Eredetileg Horvát Boldizsár felkérő levelében, 1868. április 27-én az igazságügyi kodifikáció felelőseként invitálta meg a minisztériumba osztálytanácsosnak. Az igazságügy-miniszter a bírósági szervezetre, a törvénykezési jogra vonatkozó törvények és a büntetőkódex megalkotásával bízta meg. 1872-től Deák segítségével Szilágyi Dezső ellenében már államtitkárként tevékenykedett. Közigazgatási karrierje tíz esztendeig tartott. A tíz év alatt három igazságügyi miniszternek (Horvát Boldizsárnak, Pauler Tivadarnak, Perczel Bélának) és hat miniszterelnöknek: Andrássynak, Lónyaynak, Szilágyinak, Bittónak, Wenckheimnek és Tiszának dolgozott. Ez idő alatt számos reformtörvényt dolgozott ki.

Csemegi Károly osztálytanácsos ritkán látott lendülettel fogott munkához. Nevéhez fűződnek a bírói hatalom gyakorlásáról,¹³ a bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről,¹⁴ a bírák és bírósági hivatalnokok áthelyezése és nyugdíjazása körüli eljárás szabályozásáról,¹⁵ az első folyamodású bíróságok rendezéséről,¹⁶ a királyi ügyészségről,¹⁷ az ügyvédi rendtartás tárgyában¹⁸ hozott törvények, miképpen a magyar büntető törvénykönyv a bűntettekről és vétségekről,¹⁹ a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról.²⁰ Ő jegyezte az 1872. évi törvényjavaslatot az ideiglenes bűnvádi eljárásról, és több tervezetet is

⁹ VAVRIK 1899, 5.

¹⁰ HAJNAL 2003, 14, 19.

¹¹ TARNAI 1899, 6–7., 14.

¹² EÖTVÖS 1903, 208–209.

¹³ 1869. évi 4. tc.

¹⁴ 1871. évi 8. tc.

¹⁵ 1871. évi 9. tc.

¹⁶ 1870. évi 31. tc.

¹⁷ 1871. évi 33. tc.

¹⁸ 1874. évi 34. tc.

¹⁹ 1878. évi 5. tc.

²⁰ 1879. évi 40. tc.

a bünvádi eljárásról (1882 és 1885). A legtöbb alkotás kifejezetten az ő egyszemélyi munkásságának eredménye. Konceptiója volt ugyanis, hogy a nagy kodifikációs munkákat egyedül, csakis egyedül lehet megalkotni. „Lehet-e átadni a munka egy részét? Goethe a Faust egy részét átadhatta-e volna valakinek, vagy Verdi csak egy részét komponálhatta-e volna a Traviátának?”²¹

A kodifikáció

A kormányzó liberálisok első között terjesztették az országgyűlés elé a büntetőhatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot, amelynek elsődleges üzenete a független bíraskodás feltételeinek biztosítása, a bírói hivatás megteremtése, a hatalmi ágak elválasztásának érvényre juttatása volt. A mögöttes tartalom a parlamentáris kormányzat kiteljesítéséről, a centralizációról és főként a vármegyék hagyományos funkcióinak elvonásáról szólt. A törvény vitájában már érzékelhető a hatalomra jutott liberális erők megosztottsága. Nagyobb részük a vármegyének mind teljesebb átmentését támogatta, ami pedig az igazságügy rendezésének ügyét pártpolitikai kérdéssé tette. 1875-ben a liberális irányzat egyfajta függetlenségi nacionalizmus felé fordult, s a tiszta liberalizmus helyét egy újkonzervativizmus irányába tekintő, a realitások hatása alatt politizáló gyakorlati kormányzás vette át. Ebben a politikai környezetben zajlottak a büntető törvénykönyv tervezetének vitái.

Csemegi első javaslatát 1873-ban fejezte be. Pauler Tivadar igazságügyi miniszter 1873. október 29-én nyújtotta be a képviselőháznak. Az országgyűlés feloszlása miatt nem tárgyalták a törvényt. Perczel Béla igazságügyi miniszter átdolgoztatta Csemegi Károllyal a javaslatot, de annak megbírálására újfent egy szaktanácskozmányt hívott össze. A tanácskozmány véleménye alapján Csemegi megint csak átformálta a javaslatot. Ezt terjesztette a miniszter 1875. november 5-én a képviselőház elé (ez volt az ún. II. javaslat). A büntető törvénykönyv tárgyalásai a képviselőházban 1876. április 8. és 1877. szeptember 15. között zajlottak. Harmadik olvasatban 1878. január 18-án került a Ház elé a tervezet. A főrendi ház 1878. február 18. és 23. között foglalkozott a szöveggel, amelyet azután 1878:5. törvény-cikként szentesített 1878. május 27-én az uralkodó.²² Így azután 166 évvel a magyar Praxis Criminalis első tervezete (1712) után, 25 évvel az 1843. évi legendás büntetőtervezetek vitáit követően és 10 év kodifikációs munka nyomán megszületett az első magyar büntető törvénykönyv.

A kódex

A klasszikus büntetőjogi irányzat, amelynek egyik utolsó remeke volt Csemegi műve, az abszolutizmusok elleni küzdelemben kialakult polgári reakciók biztonsági igényeire válaszolt. Filozófiája egyetlen mondatban összefoglalható: „garanciák mindenáron”. Az emberi jogok védelmét szolgáló szabályozás a nyílt rendi egyenlőtlenségek és partikularitások rendszerével szemben egy garanciális büntetőjog képét rajzolta meg. Középpontjában

²¹ HAJNAL 1943, 48.

²² FINKEY 1909, 82.

az elidegeníthetetlen emberi jogok, a személyes biztonság és a jogegyenlőség állott. A szabályozás fő szempontjai a törvény előtti egyenlőség, a humanizmus, az egységesen szabályozott büntetőjog, az arányos és igazságos büntetés, a törvényi (lehetőleg kodifikált) szabályozás. A kódex sajátjának vallotta a nullum crimen sine lege, a nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine elvét. Ezzel a magyar büntetőjog végérvényesen áttért a törvényben rögzített büntetőjog rendszerére. A kódex „kizárja mind az analógia legist, mind az analogia iurist”.²³ A jövőben a bíróság nem vehette át a törvényhozó szerepét a bűncselekmények megállapításában. De a belga bíróságok s a belga semmitőszék gyakorlatából átemelte a korrekcionalizáció jogintézményét, ezzel bővítve a bírói mérlegelés lehetőségét a cselekmények megítélésében.²⁴

Az egyenlőség és az igazságosság követelménye okán a jogalkotó a tette koncentrált. A hangsúlyt (különös tekintettel a rendi különbségek maradványainak továbbélésére) az elkövetőről a bűncselekményre helyezte. Ez indeterminista alapokat követelt, a kódex felelősségi rendszere az individuál-etikai felfogást követte.

A garanciális elvárásokhoz igazodott a kódex módszertana. A klasszikus (vagy dogmatikus) iskola művei közé tartozó törvénykönyv legfontosabb jellemzője a jogász precizitás volt: kodifikáció keretébe illesztett szabatos definiálás és következetes szerkezetépítés. Követte az iskola pozitívaként jellemzett irányt, a rendi, illetőleg abszolút büntetőjoggal szemben alkalmazott metódust: a visszaélések és önkény lehetőségét kizáró, részletekbe menő, pontos, világos dogmatikát. Aprólékos gonddal kidolgozott tényállások, a feltehető és esetleg előforduló valamennyi lehetséges tényállás támadhatatlan és félreérthetetlen megfogalmazása volt a cél. A problémát a kodifikátor számára a büntetendő magatartás, a „jogeset” gondos megfogalmazása jelentette. Ennek köszönhető a bűncselekmények differenciált megközelítésének nagyobb lehetőséget adó trichotomikus tipizálás is. Csemegi Károlyt nem kevéssé ennek a törvénykönyvnek köszönhetően sokan a magyar jogtudomány történetének legjelentősebb kodifikátoraként tartják számon.

A szerzőjéről Csemegi-kódexnek elnevezett büntető törvénykönyv másik súlypontja a büntetési rendszer kimunkálása volt. „A büntetőtörvénykönyv legfontosabb, s horderejében legmesszebb ható része: a büntetési rendszer; ide értve nem csak a büntetések neveit, azok átválthatóságát, ennek föltételeit s határait, vagy pedig az átváltoztathatatlanságot, hanem az egyes büntetendő cselekményekre megállapított büntetéseket is, mind minőségük, mind mennyiségük tekintetében is, kiterjedvén annak súlyosítására és enyhítésére is” – írta Csemegi.²⁵ Mint ismeretes, a kódexben a főbüntetések a kivételesen alkalmazható halálbüntetés, a széles körű szabadságvesztés-büntetések és a pénzbüntetés voltak. A szabadságvesztés-büntetések rendszeréhez igazodó fegyház-, államfogház-, börtön- és fogházbüntetések keretét a kor legkorszerűbbnek tartott, progresszív rendszere (a fegyház és a börtön vonatkozásában az ír fokozatos rendszer, a fogházak esetében az angol háromfokozatú modell) biztosította.

A bűncselekmények trichotomikus tagolásának szempontját követő büntetőkodifikáció a bűncselekmények mellett a büntetendő magatartások harmadik kategóriáját, a kihágásokat is törvénykönyvbe formálta. A heterogén természetüknél és felróhatóságai

²³ KIRÁLY 1979, 35.

²⁴ Csemegi Károly művei 1904, II. 243.

²⁵ Csemegi Károly művei 1904, II. 54.

differentiáltságuknál fogva a bűncselekményekhez képest lényeges különbözőséget mutató kihágások külön kódexbe kerültek. A kihágási büntető törvénykönyv (az 1879. évi 40. tc.) 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba.

A büntető törvénykönyv elsődleges forrásai az 1867. évi belga büntető törvénykönyvek és olasz javaslatok, az 1870. évi osztrák büntetőjavaslat, valamint az 1871. évi német és francia törvénykönyvek voltak. (A vezérfonal a német büntetőtörvény volt.) Ahogyan Finkey Ferenc fogalmazott: az átdolgozott, végső javaslat (és annak indoklása) már felölelte az összes európai büntető törvénykönyv megoldását, és lényegében azok szintézisét adta.²⁶ A szinte azonnal megkezdődő szakmai támadások éppen ezt a széles szakmai spektrumú bázist vették tűz alá. Balogh Jenő vélekedett úgy, hogy Csemegi munkája, a büntető törvénykönyv „legkevésbé sem úttörő, sőt nem is önálló munkálat, hanem receptív és revideáló feldolgozása a német, osztrák, francia és olasz büntető jogtudomány és törvényhozás azon fejlődési fokának, melyen azok a törvénykönyv tervezetének készítésekor, a hetvenes évek közepén állottak volt”.²⁷

Angyal Pál a kódex filozófiáját és módszertanát alapvetően meghatározó klasszikus irányzatról vallotta, hogy az nem volt egyéb, mint a „humanizmus mázával bevont igazságosság” kifejezője, amihez képest a 20. században „a célszerűség eszméje kezdi korlátozó erejét mindjobban kifejteni”.²⁸ Dacára a kritikáknak, „Csemegi a század nevezetes Büntető Törvénykönyveinek és javaslatainak imponáló ismeretében az egyes kérdések monografikus mélységű feldolgozásával olyan művet hozott létre, amelynek magas tudományos színvonalát és önállóságát legszigorúbb bírái sem vonhatták kétségbe”.²⁹ Kétségtelen tény, hogy a 19. század végére megerősödő reformirányzatok tettesorientált felfogása szellemében érvelők több fogást is találtak a kódex rendszerében, így a fiatakorúak, a visszaesők kezelésének problémáit vagy a büntető rendszer bonyolultságát. Ami viszont a kódex értékelésében magáért beszélt: a 70 évig hatályos általános rész és a 80 évig alkalmazott különös rész, aminek ráadásul nem is alkalmatlansága, hanem a politikában bekövetkezett alapvető világnézeti változások, a szovjet típusú diktatúra intézményesülése vetett véget.

Ezért van különleges súlya az utókor tudományos értékelésének. „Technikája korszakot jelent a magyar törvényhozás terén”,³⁰ amelynek eredményeképpen „három teljes nemzedék tanulta a szövegét, sajátította el a szemléletét. Innen tanulta a tömör jogi fogalmazást, és sajátította el a jogász absztraháló készséget [...] még ma is hat a magyar jogi nyelvre.”³¹

Emlékezete

Csemegi Károly pályájának végén, óriási teljesítménye ellenére, keserű szájjal, sértődötten és az elismerés elmaradását fájlván tekintett a politikai életre és a jogászvilágra. Vezetői ambíciói nem teljesültek, a vágyott miniszteri stallum vagy a Curia elnöki széke nem adatott meg neki. Feltehetően Sebestyén Istvánnak van igaza, amikor Tisza balközép

²⁶ FINKEY 1909, 82.

²⁷ Vö. BALOGH 1900.

²⁸ ANGYAL 1909, 37.

²⁹ GYÖRGYI 2012.

³⁰ TARNAI 1899, 14.

³¹ KIRÁLY 1979, 41.

konzervativizmusára utalva Csemegi következetes liberális felfogását okolja a balsikerért.³² De éppen ez a következetesség szerzett dicsőséget Csemeginek, akinek a hatalmi ágak elválasztását realizáló törvény köszönhető, és akinek büntető törvénykönyve mindmáig etalon a jogi kodifikációk sorában. „Csemeginek megadatott a földi mértékkel mért halhatatlanság. Halála után több mint száz évvel neve elevenen él, életműve része annak, amit ma Magyarországon jogi kultúrának nevezünk. Életművének gazdagsága, szépsége teljes fényében ragyog előttünk.”³³

Felhasznált irodalom

- A magyar kir. Igazságügyministerium működése 1867-1872. évig s a magyarországi igazságügy állása 1872-ben* (1874). Közzéteszi a magy. kir. Igazságügyministerium. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Könyvnyomda.
- ANGYAL Pál (1909): *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- BALOGH Jenő (1900): Büntetőtörvényeink módosításához II. *Huszadik Század*, 1. évf. 11. füzet. 330–346.
- BATÓ Szilvia (2018): „a használt erőszak miatt valakinek halála következett”: az élet és testi épség elleni cselekmények szabályozási rendszere Csatskó Imre tervezetében (1868–1869). *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: acta juridica et politica*, 8. évf. 2. sz. 65–77.
- Csemegi Károly művei* (1904). Sajtó alá rendezte EDVI ILLÉS Károly és GYOMAI Zsigmond. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- EÖTVÖS Károly (1903): *Utazás a Balaton körül*. Budapest, Révai Testvérek.
- FINKEY Ferenc (1909): *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- GYÖRGYI Kálmán (2001): Emlékbeszéd Csemegi Károly születésének 175. évfordulója alkalmából a Magyar Kriminológiai Társaság és Csongrád város által rendezett emlékülésen. *Kriminológiai Közlemények*, 59.
- GYÖRGYI Kálmán (2012): Az új büntető törvénykönyv kodifikációjának története. Elérhető: <http://ujbtk.hu/dr-gyorgyi-kalman-az-uj-bunteto-torvenykonyv-kodifikaciojanak-tortenete/> (A letöltés dátuma: 2019. 12. 17.)
- HAJNAL Hugó (2003): Csemegi Károly, a magyar büntetőtörvénykönyv s a bírói szervezetről szóló törvény megalkotójának élete és működése. *Jogtörténeti értekezések* (sorozatszerkesztő: Mezey Barna), 29. kötet. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KIRÁLY Tibor (1979): Az 1878. évi büntetőtörvénykönyv. In NAGY László szerk.: *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Jogász Szövetségi Értekezések II. kötet. Budapest, Magyar Jogász Szövetség. 33–70.
- NAGY Ferenc (2013): *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAULER Tivadar (1878): *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

³² SEBESTYÉN 2006, 51.

³³ GYÖRGYI 2001, 181.

- SEBESTYÉN István (2006): Csemegi Károly. In HAMZA Gábor – SIKLÓSI Iván szerk.: *Magyar jogtudósok*. Harmadik kötet (Bibliotheca Iuridica Publicationes Cathedrarum, 33. kötet.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- TARNAI János (1899): Csemegi Károly emlékezete. In *Csemegi Károly emlékezete – A Magyar Jogászegylet Díszülése 1899. október 29.* Magyar Jogászegyleti Értekezések, 19. kötet, 1. füzet.
- VAVRIK Béla (1899): Csemegi Károly emlékezete. In *Csemegi Károly emlékezete – A Magyar Jogászegylet Díszülése 1899. október 29.* Magyar Jogászegyleti Értekezések, 19. kötet, 1. füzet.